

Каріков Сергій
(Харків)

ОБРАЗ ЙОГАННА БУГЕНХАГЕНА В НІМЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Всебічне дослідження історії Реформації в Німеччині передбачає висвітлення життя і діяльності людей, які відіграли ключову роль в становленні евангелізму. До найвидатніших діячів цього напрямку належить Йоганн Бугенхаген – друг і соратник Мартіна Лютера, перший пастор евангелічної общини Віттенберга, автор численних теологічних праць і церковних статутів.

Спеціальних робіт з історіографії діяльності Йоганна Бугенхагена небагато. Серед них слід відзначити статтю Г.-Г. Ледера, в якій автор зосередився на вивченні праць, написаних наприкінці 50-х – у 70-х рр. ХХ ст.¹. Проте з моменту виходу цієї статті до сьогодні було опубліковано ряд робіт, які істотно поглиблюють трактування особи реформатора. Тому актуальним є дослідження, в якому були б визначені основні тенденції віддзеркалення образу Бугенхагена в науковій літературі – від витоків до сучасності.

Історія Реформації стала об'єктом наукового вивчення в першій половині ХІХ ст. У цей період у німецькій медієвістиці панував т. зв. «політичний напрям», засновником якого став Л. фон Ранке². Безперечним досягненням його представників було прагнення до того, щоб спиратися на критично осмислений матеріал оригінальних джерел. Проте при вивченні Реформації основний інтерес Л. фон Ранке та його учнів викликали лідери евангелічного і римсько-католицького таборів – Мартін Лютер, Карл V, римські папи. Інші діячі (у т. ч. і Бугенхаген) в працях істориків «політичного напрямку» лише згадувалися – зокрема, при характеристиці евангелічного руху в територіях Німеччини³.

Німецькі історики другої половини ХІХ ст. вивели дослідження Реформації на якісно новий рівень. Методологія праць більшості авторів цього періоду була пов'язана з новою науковою течією – позитивізмом. Його представники розширили круг досліджуваних проблем, звернувшись до джерел з економічної, аграрної і міської історії. При вивченні Реформації більшу увагу істориків-позитивістів привернули ті прибічники Лютера, які до того знаходилися в тіні його постаті, зокрема – Йоганн Бугенхаген.

Перші наукові біографії Бугенхагена були написані К.А.Т. Фогтом⁴ і Г. Герінгом⁵. Вони задали тон подальшим роботам аж до Першої світової війни. К.А.Т. Фогт в своїй монографії опублікував ряд творів Бугенхагена, зокрема, «Про християнську віру і істинні добрі справи...» (1526), фрагменти церковних статутів та проповідей. Найбільшу увагу він приділив періоду 20-х – першої половини 40-х рр. ХVІ ст., меншою мірою торкнувшись подій після смерті Мартіна Лютера в 1546 р. Г. Герінг продовжив цю працю, звернувши особливу увагу на стосунки Бугенхагена з соратниками по евангелічному руху і на його організаторську діяльність у Віттенберзі та поза його межами.

Як К.А.Т. Фогт, так і Г. Герінг були лютеранами. Для їх робіт характерне стримане ставлення до інших напрямів протестантизму – зокрема, цвінгліянства та кальвінізму. Реформація для них являла інтерес перш за все з погляду перетворень церковного устрою, тоді як її культурні і соціальні аспекти детально не розглядалися. Успіхи Реформації в містах і князівствах Німеччини обидва автори розглядали перш за все у зв'язку з

діяльністю Бугенхагена як найближчого соратника Лютера, а не з позиціями бюргерства і князів.

Заслуга німецьких дослідників другої половини XIX – початку XX ст. полягає у тому, що вони вперше зробили життя і діяльність Йоганна Бугенхагена предметом наукового дослідження. Проте в цей період основна увага приділялася його діяльності теолога і пастора, тоді як інші сторони життя висвітлювалися у загальних рисах або лише згадувалися.

У період між двома світовими війнами німецькі історики виробили нові методологічні підходи до вивчення Реформації. З дослідженнями цього періоду пов'язане поняття «лютерівський Ренесанс», яке означало посилення уваги до спадщини вождя Реформації. Зокрема, берлінський теолог К. Голл вказав, що головним питанням для Лютера в ранній період його діяльності була можливість людини досягти виправдання перед Богом. Дослідник охарактеризував створене Лютером учення як «релігію совісті». Лютер дійшов висновку про те, що Бог пробуджує в людському серці любов до себе, і заснована на цій любові віра в Боже милосердя є джерелом порятунку людини. К. Голл відзначив логічність і послідовність реформаторської етики, заснованої на християнських заповідях, що розглядала весь світ як єдине ціле⁶. Послідовники К. Голла звернулися до проблеми сприйняття євангелічних ідей свідомістю окремої особи і реалізації цих ідей в індивідуальних діях віруючого⁷. Принципи «лютерівського Ренесансу» були застосовані і в нових дослідженнях діяльності Йоганна Бугенхагена, зокрема – в монографії Г. Бека⁸, видання якої було приурочене до 400-річного ювілею ухвалення Брауншвейзького церковного статуту.

Після Другої світової війни учені продовжили вивчення Реформації, розширивши круг даних питань і багато в чому змінивши методологію. Провідним напрямом в другій половині XX ст. стала «соціальна історія». Її прибічники прагнули при аналізі історичних явищ виділити ряд соціальних структур, взаємодія яких визначала хід подій. Внаслідок застосування такого підходу дослідниками Федеративної Республіки Німеччини була розроблена теорія множинності чинників Реформації – релігійних, економічних, політичних, культурних⁹.

Значний внесок в дослідження Реформації у другій половині XX – на початку XXI ст. внесли такі історики, як професор М. Брехт (Мюнстер), професор Г.-В. Крумвіде та професор Б. Меллер (обидва – Геттінген), єпископ Євангелічно-Лютеранської Церкви Г. Мюллер (Ерланген), редактор «Лютерівського щорічника» професор Г. Юнгханс (Лейпціг). Вони звернули увагу на ряд спірних або маловивчених питань: періодизація реформації і зміст кожного періоду¹⁰, особливості розвитку євангелізму в окремих регіонах¹¹, становлення нової Церкви у Віттенберзі – центрі нового руху¹², відносини між Віттенбергом і іншими територіями¹³. Характерною рисою їх досліджень стала увага до конкретно-історичної обстановки, що впливала на творчість діячів Реформації.

Ці принципи перейняли і автори нових робіт, присвячених особистості Йоганна Бугенхагена. Так, К. Хармс у 1958 р. (до 400-річчя з дня смерті реформатора) випустив біографію реформатора, в якій прагнув охарактеризувати менш вивчені питання, в першу чергу – стосунки з Мартіном Лютером. Зокрема, третій розділ його праці повністю присвячений характеристиці Бугенхагена в листах Лютера¹⁴. Але такий підхід дещо звужив авторське бачення загальної ситуації в Німеччині 20-50-х рр. XVI ст.

У тому ж 1958 р. було видано збірку наукових статей «Йоганн Бугенхаген». Автори статей проаналізували ключові аспекти участі Бугенхагена в Реформації: головні напрями його візитативної діяльності в євангелічних територіях¹⁵, стосунки з Лютером¹⁶, участь в реформуванні церковної організації Померанії¹⁷. Крім статей, велике значення для

дослідження творчості реформатора має складена Г.-Г. Ледером тематична бібліографія друкованих джерел до біографії Бугенхагена, а також наукових і популярних праць про нього, вміщена наприкінці збірки.

І. Бергсма проаналізував роль Йоганна Бугенхагена в створенні основ Євангелічної Церкви в містах і князівствах Німеччини. Автор дійшов висновку, що новий порядок євангелічного богослужіння був проголошений вже у Брауншвейзькому церковному статуті і зберігся в пізніших статутах інших територій¹⁸. Разом з тим автор, на наш погляд, надмірно акцентував увагу на близькості деяких рис культу католицизму і євангелізму. Такі позиції характерні для прихильників екуменізму, поширення принципів якого було пов'язане з рішеннями Другого Ватиканського Собору, що відбувся в 1965 р.¹⁹. Не випадково, що ці ідеї знайшли втілення в монографії І. Бергсми, опублікованій наступного року. Результатом стала певна модернізація подій Реформації.

Перебуванню Бугенхагена у Брауншвейзі в період укладання церковного статуту 1528 р. присвячена стаття Г. Ціммерманна. Автор справедливо відзначає, що зміст цього статуту спирався на знання реформатором вимог бюргерства²⁰. В той же час оцінка Бугенхагена лише як надійного помічника Лютера не враховує всієї різнобічності і глибини його діяльності.

В.А. Юнке, розглядаючи євангелічний рух у Брауншвейзі в період 1528–1532 рр., приділив особливу увагу трьом візітам Бугенхагена до цього міста²¹. Він відзначив, що під час перебування у Брауншвейзі віттенберзький пастор головну увагу зосереджував не на другорядних питаннях (наприклад, швидкості зміни традиційних католицьких облачень духовенства), а на ключових проблемах утвердження нової догматики і культу, при вирішенні яких не дозволяв компромісів. Характерна риса статті В.А. Юнке – критичне ставлення до противників Лютера, як католиків, так і цвінгліанців. Симпатії та антипатії автора, вочевидь, пояснюються його конфесійною приналежністю (В.А. Юнке був вікарієм Євангелічно-Лютеранської Церкви у Брауншвейзі).

Г.-Г. Хольфельдер присвятив роботу вивченню теології Йоганна Бугенхагена як основи його реформаторської діяльності²². Автор дійшов висновку, що послання Бугенхагена «Про християнську віру і істинні добрі справи...» поєднало проблеми тлумачення Євангелія із завданням реформування церковної організації. Принципи цього твору були покладені в основу євангелічних статутів, першим з яких став Брауншвейзький.

Інтерес являє стаття Г.-Г. Ледера, присвячена стосункам Лютера з найближчими соратниками в євангелічному русі. До них, крім Юстуса Йонаса, Георга Спалатіна, автор справедливо відносить і Бугенхагена. Дослідник відзначив, що особиста дружба Лютера і Бугенхагена допомогла їх спільній діяльності з організації Євангелічної Церкви в Саксонії. У тих випадках, коли Бугенхаген працював за межами Віттенберга (в тому числі – і за межами Німеччини, коли був запрошений датським королем Крістіаном III для проведення Реформації), він утілював в життя ключові принципи вчення Лютера, а після смерті вождя Реформації допоміг їх збереженню і зміцненню²³.

Деякі сторони творчості Бугенхагена стали предметом вивчення істориків права. Так, А. Шпренглер-Руппенталь звернула увагу на провідну роль Бугенхагена в організаційному і правовому становленні Євангелічної Церкви²⁴. Зіставлення написаних ним статутів з канонічними працями середньовічного церковного права дозволило авторці виявити деякі схожі моменти і зробити висновок про те, що ряд традицій був збережений і в епоху Реформації²⁵.

Оригінальне трактування підходу Бугенхагена до будівництва Євангельської Церкви запропонувала Л. Шорн-Шютте. На її думку, метою реформатора було створення

автономної церковної організації, яка захищала б общини від світських властей²⁶. Проте цей висновок видається нам спірним, оскільки не повною мірою враховує зміст церковних статутів 30-40-х рр. XVI ст. (Померанського, Брауншвейзько-Вольфенбюттельського): у них йшлося саме про посилення впливу світських правителів на общини.

Збереження уваги до постаті реформатора засвідчили тези до 500-річчя його народження, підготовані спеціально створеним ювілейним комітетом на замовлення Союзу Євангелічних Церков Німецької Демократичної Республіки. У цих тезах визначено головні напрями діяльності Бугенхагена як проповідника, пастора, духівника і друга Мартіна Лютера, реформатора територіальних церковних організацій, перекладача, а також схарактеризовано передумови його участі в євангелічному русі і її значення. Автори тез справедливо зазначили: завдяки глибині і різнобічності творчості Бугенхаген посідає значно більш важливе місце, ніж звичайний учень і соратник Лютера²⁷. Ці висновки вплинули на подальше дослідження істориками постаті реформатора.

Серед наукових праць, випущених до 500-річчя з дня народження Бугенхагена, привертають увагу збірки «Йоганн Бугенхаген: образ і діяльність» та «Реформа і порядок із Слова. Йоганн Бугенхаген і Реформація в Померанії». Перша з них включає статті, присвячені маловивченим питанням біографії реформатора. Так, Г.-Г. Ледер оспорує традиційні погляди, згідно з якими майбутній реформатор вже в студентські роки відчув сильний вплив гуманізму: як показує автор, в 1502–1504 рр. в Грейфсвальдському університеті переважали консервативно налаштовані викладачі²⁸. А. Вольгаст приділив увагу участі Бугенхагена у суспільно-політичній боротьбі в німецькому суспільстві: відносинам із світськими правителями, позиції під час Шмалькальденської війни і після її завершення²⁹. Е. Кох звернувся до візитаційної діяльності Бугенхагена у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві, використавши не тільки матеріали перевірок, але і листування реформатора³⁰. Автори другої збірки Г.-Г. Ледер і Н. Буске проаналізували участь Бугенхагена в утвердженні євангелізму в Померанії. Вони дійшли обґрунтованого висновку щодо посилення в ході Реформації герцогського впливу – як завдяки прийняттю Померанського церковного статуту, так і шляхом візитацій. Останніми керував спочатку сам Бугенхаген, а згодом – суперінтенденти; в них також брали участь герцогські службовці³¹.

Результатом багаторічного вивчення творчості реформатора з Померанії стала збірка статей професора теології Грейфсвальдського університету Г.-Г. Ледера, опублікована в 2002 р.³². Вісім з цих статей публікувалися раніше, чотири були підготовлені спеціально для цього видання. Ці статті присвячені важливим питанням реформаторської діяльності Йоганна Бугенхагена: від знайомства з гуманістичними трактатами до участі у перетворенні Церкви в різних територіях Німеччини і Данії. Розглядаючи Реформацію у Брауншвейзі і Гамбурзі, Г.-Г. Ледер відзначає: Бугенхаген під час перебування у цих містах постійно спілкувався з керівниками Рад, місцевими проповідниками, рядовими членами общини³³. Завдяки цьому у змісті написаних ним євангелічних статутів було відбито прагнення широких верств міського населення. Новим словом стало дослідження повсякденної праці реформатора на посаді віттенберзького пастора у 1532–1534 рр., під час якої він, зокрема, узяв активну участь в укладанні міського церковного статуту та здобув звання професора теології³⁴. Можна лише пошкодувати, що праця Г.-Г. Ледера не була продовжена розвідками щодо шляху Бугенхагена у 1540–1558 рр.

Творчість реформатора продовжує залишатися в полі зору дослідників. Про це свідчить, зокрема, початок видання в Німеччині зібрання творів Бугенхагена за редакцією А. Бібер-Валльман і В.-Д. Хаушільда. Вже опублікований перший том цього зібрання, до якого входять теологічні роботи періоду 1518-1524 рр. з паралельними текстами

латинською та німецькою мовами, що супроводжуються ґрунтовними науковими коментарями³⁵. У передмові до видання укладачі відзначили необхідність вивчення творчості реформатора.

Т. Лоренцен у 2008 р. опублікував монографію, в якій розглядає соціально-економічні аспекти діяльності Бугенхагена³⁶. Основну увагу автора привернула діяльність «спільних кас», що створювалися в епоху Реформації для допомоги збіднілим городянам та догляду за хворими людьми. Ці заклади були офіційно визнані завдяки запровадженню євангелічних церковних статутів; в них було розроблено модель дияконічного служіння. Т. Лоренцен відшукує перші звернення Бугенхагена до проблеми багатства і бідності ще в його ранніх теологічних працях, присвячених Євангеліям. Дослідник розглядає релігійні ідеї як підґрунтя соціальних перетворень – «екзегеза спричиняє організаційні та економічні наслідки». Такий підхід продовжує напрям, витоки якого можна вбачати у відомій книзі М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».

Отже, завдяки працям німецьких істориків середини ХІХ – початку ХХІ ст. ми можемо досягнути різносторонності особистості Йоганна Бугенхагена – викладача, теолога, проповідника, укладача церковних статутів і його плідної діяльності на боці євангелізму. Разом з тим не всі аспекти цієї діяльності висвітлені в історіографії однаково ґрунтовно. Помітні перспективи продовження цієї роботи. Так, на нашу думку, заслуговує на більшу увагу період 1547–1558 рр., коли реформатор пережив немало випробувань громадського і особистого порядку (поразка євангелічних сил у Шмалькальденській війні і вступ католицьких військ до Віттенберга, виступи проти лютеран представників інших конфесій, власна важка хвороба), але продовжував священнослужительську діяльність до самої смерті. Листи Бугенхагена також можуть бути розглянуті не тільки як допоміжний матеріал для вивчення окремих подій Реформації, але і як цінний комплекс джерел із суспільно-політичного руху в Німеччині раннього Нового часу. Дослідження цих та інших питань життя і творчості Йоганна Бугенхагена дозволить краще зрозуміти обстановку, в якій Реформація виникла, зміцнилася і була реалізована.

Анотація

У статті досліджено питання щодо головних тенденцій відображення постаті Бугенхагена в історіографії. Автор характеризує головні наукові школи та напрями ХІХ–ХХІ ст., до яких належать «політична школа», позитивізм, «соціальна історія». Визначено, що ряд напрямів різнобічної діяльності Бугенхагена потребує подальшого дослідження.

Annotation

In the article the question of main tendencies of the reflection of Bugenhagen's figure in the historiography is analyzed. The author characterized the main scientific schools and directions XIX-XXI centuries such as the «political direction», positivism, and «social history». It is defined that a number of directions of Bugenhagen's versatile activity should be investigated in future.

---

¹ Leder H.-G. Zum Stand und zur Kritik der Bugenhagensforschung // Herbergen der Christenheit. 1977/1978. Jahrbuch für deutsche Kirchengeschichte. – 1978. – S. 65–100.

² Гут нова Е. В. Историография истории средних веков. – М., 1985. – С. 57.

³ Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. – Berlin, 1840. – Bd. 3. – X, 603 S.

⁴ Vogt K.A.T. Johannes Bugenhagen Pomeranus, Leben und ausgewählte Schriften. – Elberfeld, 1867. – 442 S.

⁵ Hering H. Doctor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation. – Halle, 1888. – 175 S.

- ⁶ Holl K. Was verstand Luther unter Religion? // Holl K. Gesammelte Aufsätze zur Kirchengeschichte. – Tübingen, 1921. – Bd. 1. Luther. – S. 1-90.
- ⁷ Schorn-Schütte L. Die Reformation: Vorgeschichte-Verlauf-Wirkung. – München, 2003. – S. 96–97.
- ⁸ Beck H. Bugenhagens Person in seiner Kirchenordnung für die Stadt Braunschweig. – Braunschweig, 1928. – 68 S.
- ⁹ Каплюк В. З. Некоторые вопросы Реформации в Германии в буржуазной науке ФРГ // Методологические и историографические вопросы исторической науки. – Томск, 1980. – Вып. 14. – С. 47.
- ¹⁰ Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation. – 4. Aufl. – Göttingen, 1999. – 224 S.
- ¹¹ Krumwiede H.-W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. – Göttingen, 1967. – 265 S.
- ¹² Junghans H. Martin Luther und Wittenberg. – München; Berlin, 1996. – 222 S.
- ¹³ Brecht M. Martin Luther: Ordnung und Abgrenzung der Reformation 1521–1532. – Berlin, 1989. – 517 S.
- ¹⁴ Harms K. D. Johann Bugenhagen. – Bielefeld, 1958. – S. 70–123.
- ¹⁵ Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitator // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 7–23.
- ¹⁶ Kähler E. Bugenhagen und Luther // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 108–122.
- ¹⁷ Schmidt R. Der Croy-Teppich der Universität Greifswald, ein Denkmal der Reformation in Pommern // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin, 1958. – S. 89–107.
- ¹⁸ Bergsma J. Die Reform der Messliturgie durch Johannes Bugenhagen. 1485–1558. – Kevelaer-Hildesheim, 1966. – S. 74–75.
- ¹⁹ Krumwiede H.-W. Die Bedeutung und Verantwortung der Vertriebenen von der Charta 1950 über die “Ostdenkschrift” und die Synode “Vertreibung und Versöhnung” 1965/66 bis zur Gegenwart. – Bamberg, 1994. – S. 7.
- ²⁰ Zimmermann G. Johannes Bugenhagen, der Reformator Braunschweigs // Braunschweigisches Heimat. – 1978. – Bd. 64. – S. 33–40.
- ²¹ Jünke W.A. Bugenhagens Einwirken auf die Festigung der Reformation in Braunschweig // Die Reformation in der Stadt Braunschweig. 1528–1978. – Braunschweig, 1978. – S. 71–82.
- ²² Holfelder H.H. Solus Christus: die Ausbildungen von Bugenhagens Rechtfertigungslehre in der Paulusauslegung (1524/25) und ihre Bedeutung für die theologische Argumentation im Sendbrief “Von dem christlichen Glauben“ (1526). – Tübingen, 1981. – 127 S.
- ²³ Leder H.-G. Luthers Beziehungen zu seinen Wittenberger Freunden // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin, 1983. – Bd. 1. – S. 419–440.
- ²⁴ Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 196–233.
- ²⁵ Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das kanonische Recht // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1989. – Bd. 106. – S. 375–400.
- ²⁶ Schorn-Schütte L. “Papocaesarismus” der Theologen? Vom Amt des evangelischen Pfarrers in der frühneuzeitlichen Stadtgesellschaft bei Bugenhagen // Archiv für Reformationsgeschichte. – 1988. – 79. Jg. – S. 260–261.
- ²⁷ Thesen über Johannes Bugenhagen zu seinem 500. Geburtstag in 1985 // Ökumenisches Bugenhagen – Gedenken in Greifswald 1985. – Greifswald, 1985. – S. 74–82.
- ²⁸ Leder H.-G. Bugenhagen und die “aurora doctrinarum”. Zum Studium Bugenhagens in Greifswald // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 59.
- ²⁹ Wolgast E. Bugenhagen in den politischen Krisen seiner Zeit // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 100–117.
- ³⁰ Koch E. Das Schicksal von Bugenhagens Visitationswerk in Braunschweig–Wolfenbüttel im Lichte eines unveröffentlichten Briefes an Bugenhagen // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin, 1984. – S. 168–182.
- ³¹ Leder H.-G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin, 1985. – S. 117.
- ³² Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002.

- ³³ *Leder H.-G.* "Quackelprediger haben wir genug gehabt...". Bugenhagen in Braunschweig (Mai bis October 1528) // *Leder H.-G.* Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002. – S. 229.
- ³⁴ *Leder H.-G.* Wittenberger Alltag. Bugenhagen in Wittenberg (Mai 1532 bis November 1534) // *Leder H.-G.* Johannes Bugenhagen Pomeranus – vom Reformator zum Reformator. Studien zum Biographie. – Bern / Frankfurt a. M., 2002. – S. 287–316.
- ³⁵ *Bugenhagen J.* Werke. – Göttingen, 2005. – Bd. 1. Reformatorische Schriften (1518-1524). – 900 S.
- ³⁶ *Lorentzen T.* Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge. – Tübingen, 2008. – 536 S.